

Halász Gábor Óbuda-képe 1935-ből: városi táj és közösségi emlékezet

A két világháború között alkotó esszéíró-nemzedék több műfajban is alkotott városképeket. Az útirajztól a történeti esszéig számos módot kipróbált annak érdekében, hogy saját kulturális háttére, a hazai polgárság élete iránti olthatatlan, de egyáltalán nem kritikátlan kíváncsiságát kielégítse, és az olvasók kezébe hiteles és élvezetes városképeket adjon. Halász Gábornak a *Nyugat* 1935-ös évfolyamában megjelent Óbuda-esszéje ebbe a sorba illeszkedik. A *Vázlat Óbudáról*¹ a harmincas éveik közepén járó szerző egyfajta önéletrajzi ihletésű esszéje. Ő ugyanis a Selmeci utca 25-ben lakott, ekkor már húsz éve, s tragikus haláláig majd még tíz éven át, egy kis lakásban. Az esszé tehát közvetlen lakókörnyezetének ihletett, életképi elemekkel gazdagított és történelmi mélységű bemutatását nyújtja, igencsak ökonomikusan szerkesztett szövegtestben. Megemlítendő, hogy a *Nyugat* 1935. évi 5. számában volt más vizuális kérdéseket taglaló és/vagy ábrázoló szöveg is: Csók István szintén önéletrajzi ihletéssel írt benne Rippl Rónairól, Erényi Gusztáv pedig *A mozi esztétikája* címmel jelentetett meg egy szintén önéletrajzi elemekkel dolgozó szöveget. Mindez jól mutatja a főszerkesztő Babits nyitottságát a vizuális kultúra irányába – ő maga készülő európai irodalomtörténetének két epizódját publikálta e lapszámban az angol romantikusokról, az egyikben itáliai végnapjaikról ad ihletett beszámolót.

Halász Gábor Óbuda-esszéje a kicsiség apoteózisaként is olvasható.² Óbuda a főváros egyik, eddigre már periferikussá vált része, 1873, vagyis Pest, Buda és Óbuda egyesítése óta nem is tekinthető önálló településnek. Halász Gábor viszont mindjárt a szöveg elején határozottan leválasztja „Pestről” Óbudát, amely szerinte önálló kisváros, lakosai kisvárosiasan élnek és viselkednek. Azzal, hogy önálló entitásként tételezi leírása tárgyát, megadja neki azt a rangot, amely szerinte történelmi súlya révén igenis megilleti. Bár nem válik kritikátlanná lakhelye iránt, a szöveg semmi esetre sem tekinthető semleges, pozitívista történeti beszámolóknak – ellenkezőleg, minden érzékelhető történeti hűsége ellenére egy elkötelezett polgár szerelmi vallomása ez. A hely szeretete – ahogy Roger Scruton nevezte ezt a fajta viszonyulást, az *oikophilia* – hatja át minden sorát. Am minden elfogultsága, tárgyához fűződő bensőséges viszonya ellenére a szöveg nem válik pusztán szubjektív beszámolóvá, egy periféria provinciális felmagasztalásával. A nyugati kultúra tágas kebelén belül hív meg minket helyszíni szemlére és történeti utazásra – a kisvárosban tett utazás végére kiderül, hogy valójában nagyon is európai utazást tettünk. Az épített ókori alapzatot

¹ HALÁSZ 1935.

² A kisváros dicsőítése témakörében lásd HÖRCHER–KÖRMENDY–TÓBIÁS 2019.

ugyan betemette a történeti idő,³ ám a honi kultúrában a latinos műveltség ennek ellenére nagyon sokáig megmaradt, hatni és építeni tudott: „a latinos műveltség vágya vált kultúrahordozóvá, évszázadokra alakítva a nemzet jellemét és életmódját”. Az elbeszélő szerint ezzel az Európához kötődni kívánó akarattal tudott túllépni a magyar kultúra geopolitikai helyzetéből fakadó provincialitásán. Ezért történhetett, hogy, „[v]égzetesen provincia volt a földünk és mindig az urbs kellős közepén éreztük magunkat”.⁴

Az *urbs* szó felmerülése megkerülhetlenné teszi, hogy szóba hozzuk Halász Gábornak az urbánus gondolkodásmódhoz fűződő viszonyát. Nem véletlen az, hogy az esszéíró-nemzedék egyik legbefolyásosabb képviselője, Cs. Szabó László „urbánus szellemnek”, „arisztokratának”, „humanistának” nevezte.⁵ Ám Halász maga nem vesz részt a népi-urbánus vitában, sőt azt nagyon is kártékonynak tartja, s mindkét felet hibáztatja a vita elmérgesedéséért. Legfőbb gondja az, hogy az egészet álvitának tartja: a magyar történelem tanúsága szerint a polgárosodás és művelődés programja megkerülhetetlen, épp ezért azt nem szabad a szekértábor-logikának alárendelni. Óbudát feltérképező, arról érzékletes tér-idő összképet nyújtó topográfiai leírását és történeti rekonstrukcióját ezért érdemes annak példaként olvasni, hogy közeledik ő maga a városhoz mint egy nemzet kulturális kincséhez: olyan kiapadhatatlan erőforrásként, amely városlakónak és a falakon kívül élőknek egyaránt kulcsfontosságú. És nemcsak abban az értelemben, hogy védelmet nyújt, ha fegyveres ellenség közeledik, hanem abban az értelemben is, hogy a város képes kisugározni a maga szellemét, auráját, így indirekt módon meghatározni, fölemelni vagy lehúzni lakói identitását. Egy város története ezért mindig több, mint ami a városból itt és most látható: abban egy egész régió, akár az egész nemzet – s nem csak a ma élők – szellemi arculata tükröződhet.

Persze egy hely képszerű megjelenítése a természetes nyelv eszköztárával nem egyszerű feladat – ahogy kétdimenziós, festett, állóképes vagy filmes megjelenítése sem. A megállított kép egy kiragadott pillanatra szorítkozik, a film kénytelen történetet mondani annak az épített környezetnek a bemutatására is, ami pedig mozdulatlanul őrzi a múltat. A szöveg vizualitása viszont mindig az elképzelt látvány vizualitása, s mint ilyen, soha nem tud olyan érzéki hatást kiváltani, mint a vizuális ingert közvetlenül nyújtó médiumban generált kép. Hogyan járjon el az esszéíró, ha körüljárhatóan, plasztikusan és érzékletesen szeretne megjeleníteni egy olyan emberi és tárgyi viszonyokkal jellemezhető együttélési formát, amelyet egyszerre ír le a *civitas* és az *urbs* kifejezése, emberek együttélési formájaként vagy épített környezetként értelmezve a várost.⁶

Halász Gábor két, egymástól eltérő síkon ábrázolja a várost. Egyrészt egy villamosutazás perspektívájából, vagyis térbeli mozgással a térbeli viszonyokat. Másrészt pedig

³ „A római alapzat Óbuda és más magyar városok alatt, a formákat megszabó reális hagyomány eltemetődött” (HALÁSZ 1935: 369).

⁴ HALÁSZ 1935: 369.

⁵ Cs. Szabó Lászlónak a *Magyar mártír írók antológiájában* (1947) Halász Gáborról írt szövegéből idézi CSÜRÖS 2002.

⁶ Numa Denis Fustel de Coulanges klasszikus meghatározása alapján a római *civitas* kifejezés hasonló jelent, mint a görög *koinónia*, a polgárok (*cives*) közösségeként értett várost. Az *urbs* az épített fizikai környezetként értett város, amelyet gyakran fal vesz körül. A témáról lásd FUSTEL DE COULANGES 2003; HÖRCHER 2021: 4–6.

a közösségi múlt felidézésével, egyfajta időutazás révén, az időben zajló folyamatait. A két utazás arányai alaposan eltérnek egymástól: a térbeli utazás sokkal rövidebb, míg az időbeli sokkal részletezőbb, ugyanakkor távlatosabb is. Ezért mi is inkább e másodikkal fogunk foglalkozni, a térbeli utazást rövidebben érintjük.

Az irodalmi igényű városleírás fontos szereplője, Baudelaire, Benjamin és de Certeau óta a *flâneur*, a városi kószáló.⁷ A térbeli viszonyok leírására ugyanis helyváltoztatásra van szükség, hogy a látványt más-más nézőpontból látva összeállhasson a megfigyelő leírásában az egész városi épületegyüttes és téralakzat. Halász Gábornál azonban a *flâneur* villamosra száll. Ennek nem csak az a jelentősége, hogy a rendelkezésre álló terjedelem miatt egyszerűen gyorsabban kell haladnia a kószálónak, mint ahogy a gyalogos halad. Azért is fontos a villamosutazás mint elbeszéléstechnikai választás, mert a járatok útvonala megmutatja a város lakott szerkezetét, azt, ahogy lakosai térben megoszlanak, s ahogy a különféle csoportok mozognak ebben a térben.

A villamos fontos szereplője, helyszíne és médiuma volt a korabeli urbánus írók írásainak. Kosztolányi *Esti Kornél*jában is fontos szerep hárul erre az utazási formára, és Ottlik novelláiban is előkerül. Nem véletlenül: a villamos összehozza a társadalom különböző rétegeit, férfiakat és nőket, fiatalokat és öregeket, kiváló lehetőséget biztosítva az író számára a társadalmi konfliktusok bemutatására és az interszónális viszonyok tanulmányozására. A villamos utazóközönsége egy „face-to-face” (vagyis egymást arcról ismerő) közösséget alkot. Ez pedig csakugyan a kisvárosiasság meghatározó jegye. Pest ekkoriban már olyan nagyváros, amelyben elvész ez a közvetlen, személyközi kapcsolat. A villamos továbbá az általa biztosított városi mobilitás révén a különböző társadalmi rétegek egymástól való térbeli elzárása ellen hat. A város térbeli rendje ugyanis szigorú topográfiai rend, azt egyszerre fellazítani nem lehet – csak átjárhatóvá tenni. Éppen ebben válik hatékony eszközzé a villamos (szemben egyébként az automobilal, amely maga is elválaszt), összekötve a külvárost és a belvárost, ebben az esetben pedig nemcsak Óbudát és Pestet, hanem Óbudán belül is Óbuda szívét, a Lajos utca környékét, ahol az őslakosok éltek, és a Bécsi út felé elterülő részt, a város legkülső peremét, ahol a „bevándorlottak” laktak.

A villamosutazás Pestről szállítja át a narrátort, aki az esszé műfajában általában azonos a szerzői énnel, Óbudára. Ez is marad a léptéke a térbeli leírásnak: kiindulópontja Pest, mint a nagyváros, végállomása pedig Óbuda, mint az innét villamoson elérhető kisváros. Mindössze egy távolibb térbeli asszociáció merül fel, ez pedig Bécsre vonatkozik, amely a Monarchia idejében Budapest legfontosabb riválisa volt – ám annak elérhetősége kétségesnek tűnik a kisváros lakóinak perspektívájából –, igaz, ott már nem a villamos merülne fel közlekedési eszközként, hanem „a naponként átrobogó kivilágított szörny”, a „bécsi autóbusz”.⁸

A villamosutazás kiválasztott irányvektora egyben a térszerkezet bemutatását is szolgálja tehát. Pestről Óbudára invitálja olvasóját. Óbudának van szíve és perifériája, s e városi testrészek eltérő épületállományt is rejtenek. A külvárosokról nem sokat tudunk

⁷ A témáról lásd HERMANN 2020.

⁸ HALÁSZ 1935: 368.

meg ilyen szempontból – ez is beszédes persze. De a Lajos utcai házakról részletes beszámolót kapunk. Egyrészt az utca szűk keresztmetszetét érzékeljük, ami egyfajta középkorias városszerkezetet mutat és ennek megfelelő hangulatot áraszt: „földszíntes, guggoló házak mellett alig egy lépésnyire zakatol a villamos.” Aztán be is léphetünk az alacsony házak kapuin, hogy a nyitott udvarok belső világával is megismerkedjünk. A kis lakások ugyanis „téglalap alakú, hosszú udvarokból nyílnak; az udvarban leanderfák és körülöttük nyáron hancúrozó gyerekek, trécselő szomszédasszonyok, házi fűrást-faragást végző férfiak”. Ez a közös együttlét olyanfajta bensőséges otthonosságot sugall, amely már valószínűleg akkor is hiányzott a nagyvárosi lét kellékei közül, amikor e szöveg született, különösen az olyan értelmiségi életmódot folytatók életéből, mint amilyen Halász Gábor volt. Szociográfiai élességgel vizsgálódó szeme felfedezi, hogy a férfiak és a nők világa, valamint a felnőttek és a gyerekek közössége mennyire elválik egymástól, egy hagyományos társadalom szokásos tagozódásának megfelelően. Ezt a felosztást tovább szabdalja a felnőttek és a fiatalok közötti szembeállítás, ami életmódjukat és ennek megfelelően városi helyhasználatukat illeti.

Kicsit mintha fel is ülne valamifajta hamis szentimentalizmusnak is, amikor andalgó szerelmes fiatalokat fest a sötétedő Duna-partra, ahol a halászcárdák pislákoló fénye hívogatja őket.⁹ A halászcárdák már a felnőttek világához tartoznak, a pillanatnyi bűnfelejtés eszközei és helyszínei. Ezzel szemben a fiataloké marad a remény, még ha momentán sötétben is kell andalogniuk. Így keletkezik különös jelentősége az esti, sötétedés utáni időpontnak. Persze az is belejátszik az időzítésbe, hogy az óbudaiak munkanap ilyenkor térnek vissza Pestről, s néznek szórakozási lehetőségek után. A Kisfaludy Színház méretét és látogatottságát ironikusan ábrázolja Halász, rámutatva a provincialitás egy nyilvánvaló árnyoldalára.¹⁰ A kulturális események népszerűtlenségét a kocsmák mennyisége és látogatottsága ellensúlyozza („sok régi kocsmát”), az ott folyó szerencsejátékkal, spórolt pénzek elkártyázásával – ami a társas együttlétet nem éppen épületes formájának tűnik. De e szövegrészlet zárása mégis kiegyenlített összképet mutat: „sem a veszteség, sem a nyereség nem nagy.” A szereplők fiatalok és idősebbek, férfiak és nők mind hazatérnek, s az igazak álmát alusszák – „és velük alszik, de hajnal reménye nélkül, az igényesebb és hivalkodóbb mult is”.¹¹

Halász Gábor így köti át a szinkrón városleírást egy diakrón narratívába, időrendbe szedve Óbuda múltjának azon epizódjait, amelyek egy ilyen terjedelmű krónikába beleférnek. A kezdet természetesen az antik római birodalom által itt létrehozott katonai szálláshely. Ahogy fogalmaz, Óbuda „nemesi levele: a római alapítás”.¹² Ezzel sem Buda, sem Pest nem rendelkezik – ez adja ennek a városrésznek a történelmi tekintélyét, hogy

⁹ Az Óbuda-képnek a köztudatban élt szentimentális változatáról lásd „Óbuda igazi történelmi múltját és rangját elfödte s feledtette sok szentimentális kacat és talmi cifraság, amit ráhajigáltak” (KISS 1982:145–150). Újraközölve: KISS 2009: 111.

¹⁰ Ez a színház 1897-ben nyitotta meg kapuit, és 1944-ben bombatalálat érte, a háború után lebontották. Lásd ALPÁR 1991; valamint a *Magyar színházművészeti lexikon Óbudai Kisfaludy Színház* szócikke (SZÉKELY et al. 1994).

¹¹ HALÁSZ 1935: 368.

¹² HALÁSZ 1935: 368.

története a nyugatinak nevezett kultúra egészén átível. A római katonákat római polgárok követték, akik megtelepedtek itt, s a római polgárok életmódja befolyásolta a korabeli épületállományt, ezt bizonyítja az amfiteátrum, s azon római fürdők maradványai, amelyeknek a katonák is örültek. Persze a római kaland rövid ideig tartott a barbárok földjén – ám Óbuda városszerkezetét mindmáig meghatározza a római polgárok városépítése, hiszen számos fontos útvonalat jelöltek ki a tapasztalt rómaiak, a Lajos utca és a Szentendrei út is ezek közé tartozik.

De a rómaiak ittlétének épített nyomait elfedte a múltó idő, az általuk épített alapokat új rétegekkel terítették be a népvándorlás hullámai. Az építészeti nyomok helyett a nyelvi-kulturális alapok váltak meghatározóvá: a kereszténység új kultúrája megőrizte a latinnyelvűséget, s ezzel az írott latin kultúra hatalmas kincsestára sok elemében ebben az új közegben is áthagyományozódott. Ennek köszönhető, hogy a magyar kultúrának, amelynek Halász Gábor nemcsak krónikása, hanem aktív alakítója is volt, európai latin kulturális alapjai vannak. A magyar magas kultúra, politika és jog ugyanis lényegében a 19. század közepéig latinos műveltségű maradt.¹³ Ahogy írja, „segédlegiök portyáztak errefelé, de mi Ciceró szavát hallgattuk. A magyar latinosság az akarat csodája, nem az emlékező ösztönöke.”¹⁴

Ebben az idézetben szembeötlő a ragozás: amiről beszél, az a többes szám első személy révén egy őt magát is magába foglaló közös hagyományként jelenik meg. De az is feltűnhet, hogy a magyar kultúra eredettörténetét képes Óbuda, egy kisváros kapcsán tárgyalni. Vagy fordítva: amikor Óbudáról, a kisváros történeti hagyományairól beszél, valójában az egész kultúráról, a mi közös kultúránkról, magyar és európai közösségi emlékezetünkéről szeretne valamit mondani általában. Ez pedig azt jelenti, hogy a városkép egyfajta *mise en abyme*-ként működik, amely az egészet képes magában, kicsiben megjeleníteni. Ennek megfelelően, amikor az esszé rátér Óbuda honfoglalás utáni emlékeinek tárgyalására, akkor is azzal egyben a magyar történelem egészéről ad képet, a részben mutatva fel az egészet.

Halász Gábor történeti rekonstrukciója szerint a magyar élet Óbudán az Árpád vezérről szóló helyi legendákkal kezdődik. A honfoglalók vezérével kapcsolatos népszerű történeteket sem leleplezni, sem igazságként eladni nem próbálja. Értékükön kezeli azokat. Nagyon modern történeti szemlélettel igenis fontosnak tartja, hogy milyen legendák élnek tovább a közösség emlékezetében, a valóságtól akár teljesen elrugaszkodott formában, egészen a mi modern korunkig. A kora középkori templomromhoz hasonlóan annak a legendának a nyomait is kutatja, amely Árpád sírját sejtette e helyszínen. „Árpád sírja körül indul meg a képzelet munkája és máig kiirthatatlanul él a lelkekben.” A közösségi tudat alapvető építőköveinek egy része minden nép esetében a képzelet hatékony működése révén kerül bele a közös gondolkodás tárába. A képzelet munkája lavinaként görög végig az évszázadokon, és közben egyre hatalmasabbá válik, akár uralkodó szerepre is szert tehet. Szerzőnk azt állítja, gyermekkorában még hallhatta egy idős asszonytól az Árpád sírjára vonatkozó mendemondát, de ő maga ma már nem

¹³ A magyar kultúra latinos beágyazottságáról lásd HORKAY HÖRCHER 2011; HÖRCHER 2012.

¹⁴ HALÁSZ 1935: 369.

emlékszik a helyszínére, csak arra, hogy a legenda akkor még élt. Nem is az a fontos, hogy volt-e tényszerű alapja a legendának – hanem korokon átívelő népszerűsége az érdekes, amely utal rá, hogy a közösség egymást követő generációi mennyire ragaszkodtak ahhoz a szemlélethez, amelyet maga a legenda táplált.

A magyarság megkeresztelkedése utáni helyzetben két ura volt a városnak: „Két gazdája van a földnek; a budai prépost és a király, akinek nevében egy várispán kormányoz.” Halász a világi és egyházi hatalom kettősségére utal ezzel, mint a középkori Magyarország sajátosságára. Kiemeli, hogy az öregedő királynék, főleg anyakirálynék számára lakhelyet adó óbudai vár fénye elhalványult Buda és Visegrád vára mellett, ahol a mindenkori király és felesége vezetett fényes udvartartást. De nem idealizálja a múltat: sem az egyházi, sem a világi hatalom nem tudott olyan gazdasági fejlődést biztosítani, amely elindította volna a városiasodás folyamatát. Ellenkezőleg, „vár, templomok, klastrom alatt változhatatlanul faluszerűen nyúlik maga a község”.¹⁵

Aztán újabb vízválasztó jön, a török uralom. Bár azt, ahogy a török hódítók lerohanták a környéket, a sáskajáráshoz hasonlítja, Halász nem tagadja a megszálló hatalom kultúráját sem, például ami a fürdőiket illette, ám nyilvánvalóvá teszi, hogy ebben is elmaradtak ahhoz a civilizációhoz képest, amivel az antik rómaiak rendelkeztek. A hódoltsági időszakhoz szerintem nem sok jó emlék tapadt, építeni leginkább csak mecsetet építettek, a veszteségeink annál nagyobbak voltak. Százötven éves ideiglenes itt-tartózkodásuk, sajátos keleties, egyszerre „nomád harcos és keleti tespedő” modoruk szerintem rányomta bélyegét a magyar mentalitásra is.

Annál virágzóbbnak bizonyult azonban Óbuda számára a török alóli felszabadulást követő korszak.¹⁶ Igaz, a város ekkor sem a maga ura: a nagy hatalmú Zichy család kezére jut. A barokk korszak Óbuda történetében az arisztokrácia uralmát hozta, de a katolikus Zichyek várospolitikája már kedvezőbb volt az urbánus fejlődésre. Itt bukkan elő Halász sajátos szemlélete – amely a modernizálódást pártolja, de értékválasztásait tekintve konzervatív szellemű.¹⁷ Szélsőségektől mentes, egyenletes fejlődést igénylő szemlélet az, ami a Zichyek korszakának leírásakor ötlik szemünkbe. Nem nagy, kiugró sikereket regisztrál, hanem tartós és követhető, ha tetszik, divatos szóval fenntartható fejlődést: „a legkatolikusabb mágnásfamilia, amely egyenletes, kilengéstelen fejlődéssel adta a hű fiaikat egyháznak és országnak. Nem voltak merész csúcsai, de fenntartotta a színvonalat, tanúságot téve, hogy nemcsak a kimagasló teljesítmény őrzi a kultúrát, hanem az öröklött vérmérséklet, hagyománnyá vált magatartás, az együttesből sugárzó szellem.” Melyek Halász értékei? A „kultúra őrzése”, az „öröklött vérmérséklet”, a „hagyománnyá vált magatartás”. Ezek nyilvánvalóan konzervatív, de nem maradi értékek – csupán az extrém kilengésekkel szemben szkeptikus és visszafogott. Polgári nézőpontja ellenére elismeri a mágnásfamilia történelmi érdemeit. Ez a szemlélet történeti léptékben is a nyugodt tevékenykedést részesíti előnyben a kataklizmaszerű változásokkal szemben. A barokk

¹⁵ HALÁSZ 1935: 370.

¹⁶ A korszakról lásd GÁL 1979.

¹⁷ Halász Gábor konzervatív beállítottsága a rendszerváltás előtti magyar irodalomtörténet-írásban vádpontként hangzott el: B. UNGAR 1956. A későbbiekben konzervativizmusa már nem vádpont, például VÁRKONYI 2007.

korszak városépítését a következő képleirással jellemzi az esszéíró: „Felszöknek a máig megmaradt emlékek; a barokk módra kiépített templom láncsal elzárt előterével, az újlaki, a trinitárius templom és kolostor Kiscellhegyén, a grófi kastély nyugodt sárga homlokzatával, karcú erkélyével a mai Fő-téren.”¹⁸ Ezek a jellegzetes, mégis ismerős és ezért barátságos kontúrok mind a mai napig otthonos vendégszeretettel fogadják a látogatót. Ráadásul, az elbeszélés szerint, ami Óbudán történik, az leképezte azt, ami az országban történt, vagyis csakugyan egy történelmi *mise en abyme*-et fest a miniatúrafestő. „A Zichyek szépített Óbudája kicsiben az akkori Magyarország, amely bizalommal várt irányítást uraitól.”¹⁹

De a határátlépés, a minőségi ugrás ekkor sem következik be. Óbuda léptéke továbbra is falusias marad: „a házak változatlanul szegényesek és a barokk sem veszi le Óbudáról falujellegét.”²⁰ Halász Gábor a viskó szó ismételt használatával jelzi, hogy a magánházak továbbra is csak lakóik falusias életmódjának kiszolgálására alkalmasak.

Pedig megérkeztek közben a német telepések is, akik hamar beilleszkedtek, óbudai őslakossá váltak. Mint megtudjuk, ezek főként sváb földművesek voltak, szőlőtermelők, akik vallásukat tekintve többségükben buzgó katolikusok. A kisebbségi felekezet a református: nekik is hamar épült templomuk, amelyet a következőképp jellemez Halász: „időtlen egyszerűséggel hirdeti a kálvinizmus szigorát.”²¹ Ami fontos: a narratíva nem ül fel a kuruckodás szokott historiográfiai toposzára, még a reformációt sem a Habsburg-ellenességgel azonosítja. A magyarországi protestantizmus hagyományaiból nem a protestálás fonálát emeli ki. Ellenkezőleg. Nagyon eredeti értelmezését adja a mindenkori református világlátásnak: „mint a vidéki református templomokból, ebből is a puritánság nagy pozitív élménye árad, a hitvalló egyszerűségé, amely a történelmi formák változásain keresztül talán legbensőbb, örök lényege a reformációnak.”²² Protestálás helyett pozitív élmény és hitvalló egyszerűség – ezekben az elemekben ismeri fel e felekezet tanításának és az általa kialakított életmódnak a lényegét. Kérdés persze, hogy van-e egy-egy felekezetnek ilyen „legbensőbb, örök lényege”, de Halász Gábor itt már irodalmár: szavaival képes hatást kiváltani, saját felfogását a nyelv megmunkálása révén az olvasó számára már-már közvetlenül hozzáférhetővé, esztétikailag érzékelhetővé teszi. Konzervativizmusa, a puritán egyszerűség dicsőítése, ezek már lényegi mondandói a szerzőnek az Óbuda kapcsán feltárt magyar történelmi panorámával kapcsolatban – és saját értékrendjéről, ízlés- és értékválasztásairól. És fontos mondandója az akár egymással szemben álló kultúrák és vallások párhuzamos helyi értékének felismerése. Gondoljunk a barokk Óbuda és kálvinista templomuk kettősségére!

Az említett két vallási közösség, a sváb-katolikus többség és a református kisebbség után egy harmadik vallás is megjelenik a városi közösségeket taglaló történelmi

¹⁸ HALÁSZ 1935: 371.

¹⁹ HALÁSZ 1935: 372. A 18. századi magyar történelem hasonló szellemű bemutatása található a Szijártó M. István által szerkesztett kötetben: SZIJÁRTÓ 2006.

²⁰ HALÁSZ 1935: 371.

²¹ HALÁSZ 1935: 371.

²² HALÁSZ 1935: 371.

áttekintésben. Először is ikonikus templomuk, az óbudai empire zsinagóga.²³ Halász képiró módszerének ez felel meg – a katolikusok és a kálvinisták után ikonikus középületükön keresztül próbálja bemutatni az „óbudai zsidóság”-ot is. Az épülettel szerinte az volt a hitközség és a szintén óbudai illetőségű tervező célja, hogy a lélek itt kilépjen „ősi zárközöttségéből” – és mozduljon el „az általános emberi felé”. De nem emancipálódni szeretett volna ez a lélek, hiszen Halász explicit módon úgy fogalmaz, hogy az óbudai zsidóság „több volt egyenjogúnál, autonóm volt”. Hogy mit értett ezen? Hogyan lehetett akárcsak egyenjogú egy mélyen megosztott, hierarchikusan épülő feudális társadalomban, ahol a zsidóság, tudjuk, társadalmi státuszát illetően, de akár csak topográfiaiailag is, igencsak kiszorított helyzetben volt? Halász világosan kifejti, mire gondol. Az említett önállóság nemcsak mint hitközséget jellemezte őket, hanem bizony politikai testületként is. Vagyis az itteni zsidóságnak mint közösségnek sikerült úgy intézményesülnie, hogy ez biztosította számukra a saját közös ügyeikben (*bonum commune*) való döntési lehetőséget. „Bírákat választott, a közigazgatást maga végezte, később büntetőjogot is kapott, botoztatott és börtönt szabott ki.” De nem csak az igazságszolgáltatás terén voltak kiváltságai ennek a közösségi testületnek. A mindennapi ügyeik vitelében, abban, amit közösségesen önkormányzatnak nevezünk, szintén sikerült önállósulniuk. A megyével és a várossal szemben is biztosították saját közösségi létformájuk integritását. Politikai testületként az óbudai zsidóság „(á)tiratokban érintkezett a megyei és városi hatóságokkal”. De nem csak a kivívott intézményi autonómia garanciájának bemutatása fontos ahhoz, hogy megértsük, milyen mélyen ágyazódott be az óbudai zsidóság kora helyi társadalmába, és milyen sikereket ért el saját sorsa intézésében. Halász Gábor igénybe veszi a modern történetírói módszereket is: a zsidóság sorsának alakulásához a statisztikát is segítségül hívja. „1135-ben az első ismeretes összeírásakor 201-en éltek itt, jobbára kereskedők, de köztük egy bohóc is. 1802-ben már 2214 lelket számoltak és a század közepére a katolikusok után ők voltak a legerősebbek Óbudán.”²⁴ A számok persze nem sokat tudnak elmondani az egyéni sorsokról. De a közösség életerejéről igen is sokat mondanak – olyasmit, aminek ismeretében a fenyegető történelmi rém még sötétebb árnyalatot ölt. A *Nyugat* olvasója ekkor persze még nem tudhatta, hogy pontosan mi fog történni a szöveg írójával és a szövegben szereplő sorstársaival – utólag olvasva azonban a póre számok még dermesztőbbek. Bár a századforduló környékén sokan telepedtek be Óbudáról Pestre, így is többezres volt a közösség a holokauszt idején. Ezért döbbenetes az az arány, ahányan közülük a vészkorszak áldozataivá váltak: „A Szálasi hatalomátvétel után a németek 40.000 munkást követeltek a nyilas hatóságtól, akik a kérést készségesen teljesítették, és az óbudai téglagyárban gyűjtötték össze őket. Ebből 3–4 ezer fő lehetett óbudai. Arról nincs pontos kimutatás, hogy hány áldozata lett Óbudának, de nagyjából 3000-re tehető ez a szám.”²⁵ Halász Gábor tehát a vég előtti utolsó pillanatban írja esszéjét, mintegy összefoglalva azt a több száz éves nyugodt együttélését különböző felekezeteknek

²³ A zsinagógáról lásd HARASZTI 2010; NÉPESSY 2020: 341–345.

²⁴ HALÁSZ 1935: 372.

²⁵ DOHI 2017.

és kulturális mintáknak, amelynek radikálisan vetett véget a náciizmus és hazai kiszolgáló apparátusa, lerombolva és kiirtva az itteni zsidóságot, a várost és az országot gyarapító kultúrájukkal.

Az esszé ebben az értelemben közösségi mementóként is olvasható. Olyan szöveggént tehát, amely látszólag csak arról számol be, hogy miként tudott a múltban megférti egymás mellett sokféle kisközösség, közös lakóhelyükhöz való kötődésben, az intézményrendszer lehetőségeivel élve, a helyi autonómiákat támogató alkotmányos alapelvek szerint. Ám célja ezáltal épp az lehetett, hogy a lehetséges veszélyekre felhívja a figyelmet. Nem tűnik logikusnak valamifajta történelmi vaksággal vádolni Halászt. Azzal, hogy felmutatja, milyen módon élt és működött a közösségek közössége lakóhelye múltjában, valószínűleg sajátos, szelíd, ám épp szelidsége miatt megfontolandó konzervatív kritikát gyakorolt kora végsőkig türelmetlen nemzetközi és honi politikájával szemben – egyben figyelmeztetett is a fenyegető veszedelemre. E figyelmeztetés a történelem tanúsága szerint süket fülekre talált.

De térjünk vissza a szöveghez. Vegyük szemügyre közelebből, miként jellemzi a szerző azt az alkotmányos és helyi jogszokásokon alapuló gyakorlatot, amely Óbuda életét évszázadokon át meghatározta. Blikkfangos kifejezéssel úgy fogalmaz, ez az időszak volt a magyar ancien régime. A két világháború közötti korszakban, Trianon után, ez a kifejezés egyértelműen a Monarchia kora iránti nosztalgiát fejezett ki. Amilyen forradalmi változást eredményezett ugyanis a francia forradalom a korabeli francia társadalom berendezkedésében, ugyanolyan jelentőségű változásokat idézett elő az I. világháború, majd utána a győztesek döntése nyomán a Monarchia felbomlását eredményező egyezés, amely egyszerűen a Magyar Királyság területét és népességét alapvetően megcsonkító büntetés volt.²⁶ De hogyan jellemzi a szerző az „aranykort”? Halász Gábor az amerikai diskurzusból ismert *checks and balances* típusú intézményes viszonyrendszert feltételezett „a rendiség nyugodt vérkeringésében, amely a fűtött izgalmat, a lendületek lázát nem ismerte, de egyenletes melegével megtartó és éltető volt”. Olyan kiegyenlítettiséget vélmezett a különböző erőközpontok között, amely megakadályozta bármely erő túlhatalmát, s biztosította a helyi ügyek lehetőség szerinti intézését: „Az ellentétes erők csodálatos egyensúlyban olvadtak össze benne.” Az egyes szintek és funkciók között „[h]elyi jogszokások, kialakult hagyományok és színek, önálló szervezetek tömege” biztosította a nyugodt ügyvitelt. Úgy látta, a református és a zsidó közösségek önállósága is megvalósulhatott a katolikus többség dacára. Az egymással ellentétes érdekek és akaratok ugyanis nem kioltották egymást, s nem az történt, hogy az erősebb elnyomta a gyengébbet, hanem létrejött egy olyan egyensúlyi helyzet, amely ugyan nem segítette a dinamikus fejlődést, de hosszú távon is fenntarthatónak bizonyult. E tekintetben Óbuda képe kicsiben tükrözte az országos képet, ahol „rendi kiváltságok feszültek szembe királyi abszolutizmussal, vármegyék a birodalommal, városi előjogok a központosító

²⁶ Halász Gábor ugyan Krúdy Gyula halálával (1933) fejezi be Óbuda történetét, de a két háború közti időszakot már nem elemzi.

hatalommal, zárt tájegységek az országgal”, „kuruc indulatok labanc észjárással”, s ez nem feszültséget, hanem éppenséggel valamifajta intézményesült kiegyensúlyozottságot eredményezett.²⁷

Ismerjük el, sajátos értelmezése ez a kora modern magyar történelemnek és Óbuda ez időben zajló várostörténetének, de nem torzítóan túlzó. Jól tudja a szerző, hogy Óbuda nem volt szabad város – királyi és egyházi, majd grófi birtok. De úgy látja, urai gondját viselték, és hosszú távon biztosították fennmaradását. De Óbuda mint sajátosan kiegyensúlyozott helyi közösségek együttállása csak a modern nagyváros megszületéséig bírta a versenyt: „a kihunyó rendiséggel, amely rongyait is megnemesítette, kilobbant az ő kis életeréje is.” Pest nagyvárosi robbanása idején és azt követően is megmaradt falusias kisvárosnak, nem változott külvárossá, „a nagyvárosi láz is nyomtalanul suhant el felette”.²⁸ A „gőgös Budapesttel” való szembenállás határozta meg közösségi identitását, nem oldódott fel a modernitás nagy olvasztótégelyében, hiába nőttek területén sűrűn a gyárkémények, az itt lakók hagyományos életmódja az esszé születésének pillanatáig nem engedte az épületállomány lerombolását, átépítését. Óbuda megmaradt, mint a múlt lenyomata, a régi rend egyik utolsó tanújának.

Ezen a ponton Halász Gábor esszéje visszafordul. A kacskaringós történeti narratíva végpontján Krúdy Gyulát, a kisvárosi Óbuda legnagyobb krónikását is megidézve visszatér kiindulópontjához. Ismét a villamoson vagyunk, hiszen a múltból ittfeledett kisváros „[g]irbe-görbe utcái úgy dobálják a villamost, mintha még mindig nem nyugodtak volna bele a technika fejlődésébe”. A híd viszont, amely elvezethetne a túlsó partra, összekötve azt a modern Magyarország Pestjével, az esszé születése pillanatában még nem épült meg.²⁹

S ha már Krúdy révén bevallotta Halász irodalmi igényét, búcsúzzunk el Óbudáról szóló szövegétől, amely egyszerre volt Óbuda ódája és elégiája, két író társ szerzőnkről adott jellemzésével. Az első közülük az a barát, aki talán legközelebb áll Halász irodalom- és történelemszemléletéhez, s osztotta annak angломániáját is, Szerb Antal. Ugyanabban az évben, amikor Halász Gábor az Óbuda-esszét publikálta, Szerb Antal is publikált egy városszöveget, *Budapesti kalauz marslakók számára* címmel.³⁰ Még az is lehet, hogy a kettő összefügg. Szerb Antalnál is érzékelhető ugyanis az urbánus eltökéltség a témával kapcsolatban. Csak éppen ő az egész Budapestet veszi védelmébe. Nem az ideális kisváros képét festi, hanem a metropolisz ékköveire hívja fel a marslakók figyelmét. Ezen a tágabb tematikán belül kerül szóba Szerb Antal könyvében Óbuda, az óbudai zsidóság általa már ekkor tragikusnak látott sorsa. És ez utóbbin belül említi meg Halász Gábor nevét: „Óbudán már csak az emléküket őrzi a lejtős, elvadult, gyönyörű pálvölgyi temető. Óbudán nem maradt zsidó, Óbudán csak Halász Gábor lakik, a remetelelkű essay-író.” Szerb Antal szókimondóbb, persze egy másik műfaj elvárásainak megfelelően: vészjelzést ad azon közösségek elgyengüléséről, amelyeknek Halász maga is aktív tagja volt,

²⁷ HALÁSZ 1935: 372.

²⁸ HALÁSZ 1935: 372.

²⁹ HALÁSZ 1935: 373.

³⁰ SZERB 1935.

lehetett volna. A Halász személyes helyzetére való utaláson keresztül Szerb mintha barátja – és kicsit a saját – tragikus jövőjét is meglátta és megmutatta volna.

Más típusú szöveg Jékely Zoltán megemlékezése. Ő nem a drámára, a tragédiára utal, inkább költői a hangfekvése, bár a halottsiratás motívuma ebben is benne van. A költő saját álmairól ad számot *Találkozások, magasabb szinten* című írásában, amely az 1973-ban megjelent *Isten madara* című kötetében olvasható. A szöveg nagyrészt arról szól, hogy találkozott álmában Halász Gáborral, majd Szerb Antallal – és, ugye, fontos, hogy épp kettejükkel.³¹ Érdekes a szöveg indítása is. *Flâneur* szerepben jelenik meg benne a beszélő, ahogy sétál, az utcakövekről jutnak eszébe kedves halottai, ezért azt állítja: „Az utcaszögleteken óvatosan fordulok: el ne sodorjam árnyékukat!” Régi megfigyelést hasznosít az író: az *ars memoriae* típusú emlékezést: amikor egy-egy hely segít felidézni egy-egy személy vagy tárgy, esemény emlékét. Halász Gábor Jékely számára is Óbudához kapcsolódik. De egy zseniális írói húzással átteszti Halász lakását a San Marco utcába – azért, hogy az álmképét ezzel is igazolja. Az álom szerint ugyanis Óbudán árvíz van, s ez egyszeriben Velencévé varázsolja a kisvárost: „az utcát víz borította, a járókelők csónakkal közlekedtek – mintha az egész Óbudát Velence fogadta volna testvérvárosául, oroszlanos védőszentje gondoskodásából.” Ez a védőszent San Marco, vagyis Szent Márk. Óbuda és Velence összekapcsolása nyilvánvalóan a helyről mond valamit – nem feltétlenül hasonló szépségéről, hanem a két város saját kultúrájában betöltött hasonló jelentőségű szerepéről. Am Jékely számára fontosabb a személy jellemzése, mint a helyé. A velencei asszociáció igazából csak azért hasznos számára, mert e környezet teszi lehetővé, hogy álmában Halász Gábort karneválra készülő lovagként ábrázolhassa: „éppen álarcosbálba készülődött, s allonge-paróka frufruit illesztgette nagy gonddal a halántékára; aztán apró nyögések közben felhúzta csatos lakkcipőjét, vállára rövid, fekete selyem körgallért kerített, s így mentünk ki a homályos raktár folyosóra.” Ez az álombéli szerepleírás nyilvánvalóan a személy jellemzésére szolgál: általa a költő Halász kifinomult szellemiségére, történeti érzékére, az elmúltat élénk varázsoló írásmódjára utal. Szerző és közege itt együtt értékelendő: az olvasó számára Óbuda történetírója nem pusztán objektív tónusban, a pozitivisták történettudomány eltávolító gesztusával író kultúr- és társadalomtörténész, hanem olyan író, aki képes tárgyával azonosulni, képes abba testestül-lelkestül beöltözni és beköltözni. Így értelmezi át Jékely azt a tényt, hogy Halász arról a városrészről ír, amelynek lakója is: hogy amikor Óbudáról ír, magáról is vall. Persze nem közvetlenül vall magáról – Jékely fiktív vagy valóságos álma arra is felhívja figyelmünket, hogy az olvasó feladata, hogy írói álarca mögött felfedezze az író valódi arcát. Halász Gábor, Óbuda krónikása, magányos írástudóként is közössége, közösségei tagja marad. Ennek megfelelően várostörténeti elbeszélése elsődlegesen a közösségi emlékezet rekonstrukciójára törekszik. A város része egy nagyobb közösségnek, a magyar kulturális közösségnek, de önmagában is megálló egység, amely kisebb, még alapvetőbb közösségekből épül fel. Halász Gábor várostörténete az óbudai közösségek emlékezetének történeti város-tér-képe.

³¹ JÉKELY 1973: 103–114.

Felhasznált irodalom

- ALPÁR Ágnes szerk. (1991): *Az Óbudai Kisfaludy Színház 1892–1934*. Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- B. UNGAR Yvette (1956): Halász Gáborról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 60(4), 458–470.
- CSÜRÖS Miklós (2002): Népiesség, népiség, népi írók – és Halász Gábor. *Irodalomismeret*, 12(1–2), 46–53. Online: www.c3.hu/~iris/02-1/csuros.htm
- DOHI Gabriella (2017): Az óbudai zsidóság nyomában. Beszélgetés Cseh Viktor kultúrtörténésszel, az óbudai zsidó sétá vezetőjével. *Óbudai Anziks*, 3(4), 46–54. Online: <https://obudaianziks.hu/az-obudai-zsidóság-nyomában/>
- FUSTEL DE COULANGES, Numa Denis (2003) [1883]: *Az ókori község. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről*. Ford. Bartal Antal. Budapest: Akadémiai.
- GÁL Éva (1979): Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig. In HORVÁTH Miklós et al. (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XXI*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 105–151.
- HALÁSZ GÁBOR (1935): Vázlat Óbudáról. *Nyugat*, 28(5), 368–373.
- HARASZTI György (2010): A százkilencven éves óbudai zsinagóga (Bp. III. Lajos u. 163.) és hívei. *Múlt és Jövő*, 21(3), 30–39.
- HERMANN Veronika (2020): Dicsőség a kószálónak. Megjegyzések a flâneur társadalomtörténetéhez. *Apertúra*, 15(4). Online: <https://doi.org/10.31176/apertura.2019.15.4.4>
- HORKAY HÖRCHER Ferenc (2011): Jog és irodalom a keresztény-humanista nevelési eszményben. In FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellt áll. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest: Szent István Társulat, 13–25.
- HÖRCHER, Ferenc (2012): Law and Literature and the Christian-Humanist Educational Ideal in Hungary. *Acta Juridica Hungarica*, 53(1), 23–32.
- HÖRCHER, Ferenc (2021): *The Political Philosophy of the European City. From Polis, through City-State, to Megalopolis*. Lanham, MD – London: Lexington Books.
- HÖRCHER Ferenc – KÖRMENDY Imre – TÓBIÁS Krisztián szerk. (2019): *A kisváros dicsérete*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- JÉKELY Zoltán (1973): Találkozások magasabb szinten. In JÉKELY Zoltán: *Isten madara*. Budapest: Szépirodalmi.
- KISS Károly (1982): *Ebek harmincadján*. Budapest: Szépirodalmi.
- KISS Károly (2009): Leckék Óbudán. *Napút*, 11(7), 111–113.
- NÉPESSY Noémi et al. szerk. (2020): *Óbuda története*. Budapest: Óbudai Múzeum.
- SZÉKELY György et al. szerk. (1994): *Magyar színházművészeti lexikon*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html>
- SZERB Antal (1935): *Budapesti kalauz marslakók számára*. Budapest: Löbl Dávid és Fia.
- SZIJÁRTÓ M. István (2006): *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest: Universitas.
- VÁRKONYI Benedek (2007): A jóhiszemű konzervatív. Részlet Halász Gábor arcképéhez. *Új Forrás*, 39(5), 33–47.